

ГОСПОДАРСЬКІ ПОРУШЕННЯ І ВІДХИЛЕННЯ: ПОНЯТТЯ, СУТНІСТЬ ТА ВИЯВЛЕННЯ

Досліджено господарські порушення і відхилення, та механізм їх виявлення

Постановка проблеми. Вивчення здійснених в минулому порушень свідчить про погано організований контроль. Необхідність в обмеженні можливостей шахрайств та зловживань викликає необхідність дослідження та оптимізації системи оперативного контролю. За таких обставин, коли контроль проводиться в момент здійснення операцій, такий контроль може бути досить ефективним. Це зумовлює необхідність його застосування в діяльності фірми. Крім оперативного контролю, може передбачатися використання тестових процедур при здійсненні ВА, пов'язаних з кожним робочим місцем.

Вчення про економне ведення бізнесу містить велике коло взаємопов'язаних проблем, які включають питання збереження майна власника, його примноження та ефективне використання у виробництві, максимальне застосування досягнень науки й техніки, господарського розрахунку, матеріальної зацікавленості, об'єктивного планування, ефективного виробництва, справедливого розподілу одержаного прибутку та здійснення соціального захисту працівників.

Таким чином, можливість виявлення ознак злочинів чи умов, що їм сприяють одночасно з рішенням традиційних завдань ВК достатньо реальна, і в ряді випадків використовується для підвищення ефективності наступного контролю. Подальше посилення дієвості ВК як засобу виявлення і попередження порушень, зловживань і фальсифікацій в бухгалтерському обліку потребує детального вивчення відповідних закономірностей і особливостей функціонування підприємства, постановки і ведення бухгалтерського обліку тощо. Водночас, таке вивчення багато в чому залежить від укріплення взаємозв'язків ВК з іншими формами наступного контролю, перш за все, з ревізією та судово-бухгалтерською експертизою.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Майже всі публікації з проблем контролю містять певні прогалини. Їх автори зазвичай дискутують про формально-правові і організаційно-технічні аспекти створення системи контролю, оминаючи основного фігуранта – людину, яка реально здійснює контроль. Жоден із дослідників не висловив своєї точки зору саме на процес контролю та про можливості уникнення в ньому конфлікту або, хоча б, коли він виник, то пом'якшити його або зменшити його негативні наслідки – налагодити відносини між контролером і підконтрольним суб'єктом, принаймні у частині стресів, яких при добрій волі обом сторонам можна і потрібно уникати.

Викладення основного матеріалу. Контролер може і зобов'язаний виявити господарське порушення чи відхилення, якщо вони мали місце на об'єкті, що перевіряється. Наявність на підприємстві реальних фактів порушень і відхилень, які не встановлені контролером, свідчить про його низьку кваліфікацію. Особливу увагу слід приділяти застосуванню спеціальних прийомів виявлення розкрадань і безгосподарності, недостач і марнотратства.

Якщо мала місце ризикова операція, внаслідок якої завдано шкоду підприємству, контролер зобов'язаний письмово висловити з цього приводу свою думку.

Важливим етапом контролю є виявлення відхилень у реальних умовах господарювання. Відхилення в процесі кругообороту капіталу викликають зміни умов роботи структурних підрозділів підприємства або окремих працівників як центрів відповідальності за виконання покладених на них обов'язків, включаючи збереження майна та ефективне його використання. Однак значення відхилень у ході діяльності й оцінка результатів господарювання різняться між собою, а тому потрібно застосовувати різні методи ВК для виявлення цих відхилень.

Для того, щоб СК діяла ефективно, необхідно обов'язково довести до відома відповідних працівників підприємства як встановлені стандарти, так і досягнуті результати. Така інформація має бути точною, надходити вчасно і доводитися до відома відповідальних за відповідну ділянку працівників у зручному вигляді. Встановлені стандарти мають адекватно зрозуміти співробітники.

Чим відрізняються відхилення від порушення? Порушення – це недотримання закону і правил, положень та інструкцій, або невиконання, недотримання договору, контракту, обов'язків, порядку сплати платежів тощо. За визначенням проф. Ф.Ф. Бутинця [1], порушення – це здійснення господарської операції з відступом від законів, планів, норм, стандартів, правил, інструкцій, наказів, статуту тощо. Об'єктом порушення є система, порядок і техніка здійснення операцій в області господарювання. Предметом порушення є майно підприємства, закріплені природні багатства (ліс, земля, рибні запаси, корисні копалини тощо), грошові кошти і т.д.

Порушення, як і відхилення, бувають різних видів (табл. 1). Наприклад, порушення договору, тобто невиконання однією зі сторін, що уклали договір, своїх зобов'язань, які випливають із контракту. Порушення податкове, тобто протиправне діяння (дія або бездіяльність), що викликало за собою невиконання або неналежне виконання платником податків, норм і (або) положень, встановлених податковим законодавством. Звідси, порушення входять до складу відхилень.

Таблиця 1. Види порушень

<i>Вид порушень</i>	<i>Метод запобігання порушень (профілактика)</i>
<i>1</i>	<i>2</i>
Пряме розкрадання касиром грошових коштів з каси	Зміцнення ВК: – регулярні раптові перевірки касової готівки; – спостереження за виконанням і оформленням господарських або бухгалтерських операцій; – правильний підбір і забезпечення надійності касирів; – оформлення матеріальної відповідальності касирів
Неоприбуткування привласнення грошей, що надійшли: – з банку; – від різних осіб і організацій по прибуткових касових ордерах; – від інших організацій по довіреності	Аналогічні до попередніх
Розкрадання грошових коштів, замасковане неоформленими документами й розписками	Недопущення значних операцій з готівкою
Надмірне списання грошових коштів без підстав або за підробленими документами. Фальсифікація в законно оформлених документах – збільшення сум списань	Посилення ВК в частині спостереження за виконанням і оформленням господарських або бухгалтерських операцій. Регулярна звірка розрахунків з покупцями

Продовження табл. 1

1	2
Надмірне списання грошей по касі, повторне використання одних і тих же документів	Попередня перевірка підстав у момент підписання касових ордерів. Надійне зберігання і знищення відпрацьованих касових документів в архіві. Погашення заборгованості переважно шляхом переведень через банк. Обмеження видачі грошей приватним особам за їх довіреністю
Привласнення сум, законно нарахованих різним особам і підприємствам: – заробітної плати; – депонованої заробітної плати; – інших засобів	Візування розрахунково-платіжних відомостей, потім їх складання менеджером по кадрах. Порівняння сум нарахованої заробітної плати (фонду оплати праці) з сумами виданої заробітної плати за розрахунково-платіжними відомостями і окремими витратно-касовими ордерами. Контроль за реєстрацією касових ордерів і поверненням в бухгалтерію невикористаних касових ордерів
Неправильний підрахунок підсумків в касових документах і касових звітах	Повторна перевірка стороннім перевіряючим підсумків у відомостях і інших документах
Привласнення (відсутність) грошових коштів, нарахованих різним особам і організаціям	Отримання письмових підтверджень (перевірка достовірності довіреностей, отриманих від інших організацій). Видача грошей з каси безпосередньо через касу або через належно оформлених роздавальників
Некоректне відображення касових операцій в регістрах обліку	Перевірка документів, підготовлених в організації
Розрахунки готівкою з іншими юридичними особами в сумах, що перевищують граничний розмір	Проведення розрахунків з юридичними особами переважно через банк. Перевірка документів, підготовлених в організації. Своєчасна постановка на облік контрольно-касових машин в податковому органі
Крадіжка грошових коштів на підприємстві	Передача матеріалів в правоохоронні органи. Забезпечення каси окремим приміщенням, надійним сейфом і замками. Підвищення пильності касирів, припинення можливості заходити в приміщення каси стороннім особам

Крім порушення, відхилення бувають у формі помилки, шахрайства, фальсифікації та підробки. *Помилка* – це спотворена форма відображення дійсності, неадекватна форма знання, яка не відповідає своєму предмету, не збігається з ним; діяльність людини або машини, яка призвела до помилкового результату.

Суттєві помилки виникають внаслідок порушення основних умов господарювання або в результаті недогляду виконавця. У разі їх виявлення результат відхилення потрібно одразу ж зафіксувати та вжити заходів з виправлення помилки. Систематичні помилки спричиняються значною кількістю різноманітних чинників. Наприклад, збої в комп'ютері або вплив на суб'єкт відображення ФГЖ зовнішніх умов, зокрема, вказівка начальника. Ці помилки у момент виявлення слід усувати. Випадкові помилки зумовлюються великою кількістю чинників, ефекти впливу яких настільки несуттєві, що їх не можна виділити і врахувати окремо, а відтак – не можна негайно й усунути. Такі помилки, зазвичай, розраховуються як сумарний ефект і враховуються в оцінці дійсного результату, діяльності підрозділу чи підприємства в цілому.

Мають місце помилки в бухгалтерських проводках, наприклад, списання грошових коштів при здійсненні банківської операції, яка призводить до того, що кошти потрапили не на той рахунок, на який були спрямовані. Існують помилки управління виробничим процесом, тобто помилки, які допущені працівниками в процесі збору виробу або при вимірюванні компонентів матеріалів, які використовуються в процесі виготовлення виробу. В результаті допущеної помилки, використання виробу в майбутньому може призвести до понесення збитку, який припускає виставлення претензії виробнику продукції. Помилка може виражатися у розбіжності між обчисленим, спостережуваним, вимірним значенням або умовою і дійсним, заданим чи теоретично правильним значенням; це може бути дія людини, що викликала непередбачуваний результат; може бути помилка невідображення необхідних даних в бухгалтерському обліку; помилка контирування – одна з можливих помилок, коли господарська операція відображена за допомогою неправильної проводки; помилка класифікації об'єктів бухгалтерського обліку – одна з можливих помилок, коли сума відображена на рахунку іншого класу (групи) рахунків.

Шахрайство – в кримінальному праві, один із злочинів проти власності, одна з ненасильницьких форм розкрадання. Означає заволодіння чужим майном або придбання права на майно шляхом обману або зловживання довірою. На жаль, такі факти на наших підприємствах непоодинокі.

Підrobка [фальшивка] – 1) нелегальна копія продукту під відомою торговою маркою; 2) виготовлення фальшивих документів з метою видачі їх за справжні. Документ вважається фальшивим, якщо, наприклад, передбачається, що він виготовлений або змінений тим, хто насправді цього не робив чи не мав права; або був виготовлений на дату чи в тому місці, які не відповідають дійсності; або виготовлений підставною особою, яка насправді не існує.

Фальсифікація – злочин, що полягає в підробці справжніх або в складанні фальшивих документів. Фальсифікацією також вважається зміна змісту, характеру і призначення справжнього документа шляхом стирання, редагування або інших способів в корисливих цілях, наприклад, з метою приховати розтрату, розкрадання й інші зловживання.

Відмінність між поняттям “господарське порушення” та “відхилення” наведено в табл. 2.

Таблиця 2. Визначення понять “господарське порушення” та “відхилення”

<i>Порушення</i>	<i>Відхилення</i>
Порушення – це недотримання закону, правил, положень та інструкцій, або невиконання, недотримання умов договору, контракту, обов'язків, порядку сплати платежів тощо	Відхилення – це різниця між запланованими (нормативними, стандартними) і фактичними результатами. В природі їх буває до сотні видів

Таким чином, можна порушити закон, положення, інструкцію, правило, договір, контракт тощо, тобто порушити можна лише офіційно встановлену норму. Вона може бути встановлена державою, місцевими органами влади і є обов'язковою для виконання. Відхилення – це порушення встановлених внутрішніми актами фірми певних норм: бюджету, кошторису, плану тощо. При цьому потрібно зрозуміти, що відхилення – невід'ємна складова порушення.

Контроль необхідно розуміти як специфічну діяльність з виявлення відхилень від діючих законів функціонування системи.

Завдання контролера – виявити порушення або відхилення, якщо вони мали місце у суб'єкта, що перевіряється, зафіксувати зміст порушення (відхилення), посилаючись на відповідне законодавство чи норму (стандарт). У функції контролера входить з'ясування осіб, які допустили порушення (відхилення), але без юридичної кваліфікації самого факту порушення чи відхилення.

Контролюючі органи покликані виявляти відхилення від встановлених норм, правил, положень, оцінювати їх вплив на результати господарської діяльності, вивчати причини їх появи та надавати рекомендації органам управління з багатьох проблем господарювання.

Нині приділяється все більше уваги управлінню, що буде орієнтуватися на уникнення негативних явищ. Контрольна діяльність “на випередження” і попередження незаконних дій сприяє розвитку процесу господарювання за рахунок постійного раціонального використання ресурсів.

Вказані дані підлягають аналізу контролерами в розрізі причин, наслідків з метою вжиття профілактичних заходів і впливу на рівень нормативних показників.

Якими методами виявляються відхилення? Окремим випадком спостереження є *експеримент* (від лат. *experimentum* – проба, дослід) – науково поставлений дослід відповідно до мети дослідження для перевірки результатів теоретичних досліджень.

Цей метод передбачає втручання в природні умови існування предметів та явищ або відтворення окремих аспектів предметів та явищ у спеціально створених умовах з метою вивчення їх без ускладнюючих процес супутніх обставин.

Експеримент і спостереження є основними та вихідними видами пізнавальної діяльності, яка спрямована безпосередньо на вивчення об'єкта.

Порівняння – один із найбільш розповсюджених методів пізнання, яке дозволяє встановити подібність та розбіжність предметів та явищ.

При проведенні порівняння необхідно дотримуватися двох основних вимог: порівнюватися повинні лише такі явища, між якими може існувати визнана об'єктивна єдність; для пізнання об'єктів їх порівняння повинно здійснюватися за найбільш важливими, суттєвими (в плані конкретного пізнавального завдання) ознаками. Застосування методу порівняння є першим етапом будь-якого дослідження в контролі. У процесі контролю фактичні результати діяльності підприємства в перевіряємому періоді порівнюються з аналогічними показниками за різними напрямками.

Для цього прийому характерні наступні ознаки:

1) порівняння фактичних значень показників з плановими (виявляються позитивні та негативні впливи, резерви підвищення ефективності виробництва);

2) порівняння фактичних показників періоду, що перевіряється, з відповідними показниками попередніх періодів (дає можливість оцінити темпи, напрями розвитку даних показників і тенденції розвитку). При цьому, обов'язковим є порівняння показників на одну і ту ж дату;

3) порівняння показників підприємства з аналогічними показниками однорідних за випуском продукції підприємств, які виражені в однакових вимірниках;

4) порівняння з середньогалузевими показниками показує місце підприємства в галузі (лідуючого, середнє, відстаюче) з дотриманням географічних умов;

5) порівняння з плановими та фактичними показниками лідуючого підприємства галузі або підприємства-конкурента;

6) міжнародне порівняння: в даному випадку проводиться порівняння технічних показників, оскільки більшість економічних показників в Україні розраховуються за іншими методиками;

7) ранжирування з використанням відносних показників (наприклад, ранжирування по рентабельності);

8) використання спеціальних статистичних показників разом з їх характерними значеннями (наприклад, використання коефіцієнта варіації як характеристики однорідності сукупності), а також єдиних методик розрахунку.

Якщо об'єкти ГК не задовольняють деяким з цих вимог, то в окремих випадках, дані все-таки можна привести до порівнянного вигляду.

Порівнюватися можуть як абсолютні, так і відносні величини. Процедура порівняння в контролі включає декілька етапів: вибір порівняльних об'єктів; вибір виду порівняння (динамічне, просторове, по відношенню до планових значень); вибір шкал порівняння і ступеня значущості відмінностей; вибір кількості ознак, за якими повинно проводитись порівняння; вибір виду ознак, а також визначення критеріїв їх істотності і неістотності; вибір бази порівняння. Порівняння дає можливість виявити резерви підвищення ефективності господарювання, вузьких місць в роботі, сприяє обміну досвідом і поширенню найбільш прогресивної організації управління виробництвом.

У процесі порівняння фактичних показників звітності із даними попередніх періодів вже на етапі планування дослідженням слід визначити області потенційних ризиків. Йдеться про рахунки і господарські операції, яким слід приділити найбільшу увагу у зв'язку з наявністю незвичайних відхилень. Найбільш поширеними методами виявлення областей потенційних ризиків є: просте порівняння статей бухгалтерського балансу та вивчення їх різких змін; аналіз змін статей порівняно із змінами інших статей. У цьому випадку область потенційного ризику виявляється тоді, коли зміна одного показника за економічною природою не відповідає зміні іншого показника. При цьому, слід переконатися в ідентичності вживаних економічним суб'єктом методик ведення бухгалтерського обліку в порівнюваних періодах.

Для проведення комплексної оцінки господарської діяльності підприємства порівняння за одним критерієм явно недостатньо. У комплексному дослідженні економічні суб'єкти порівнюються відразу за декількома критеріями (наприклад, за рівнем рентабельності, оборотності, зростання продажів тощо). При цьому, не всі показники рівнозначні. В цьому випадку слід використовувати певний спосіб ранжирування. Найчастіше застосовуються метод суми місць і таксонометричний метод. Складені з використанням цих методів рейтинги дають комплексну оцінку діяльності економічних суб'єктів, дозволяючи виявити кращі в цілому ряді показники.

Процес виявлення відхилень можна представити у такому вигляді (рис. 1).

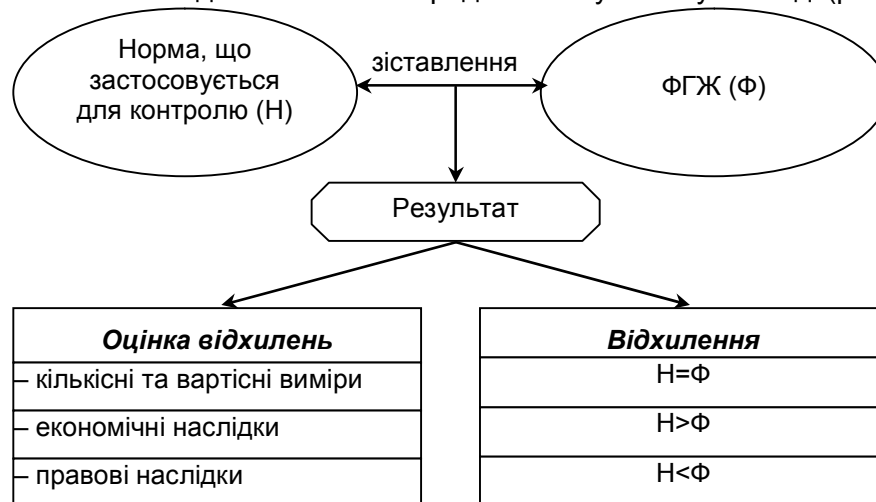


Рис. 1. Виявлення відхилень та визначення їх результатів

При виявленні відхилень виникають питання: у чому причина та що необхідно робити? Необхідно відібрати суттєві відхилення, проаналізувати їх, виявити причини, виробити рекомендації щодо подальших дій та діяти.

Другий етап процесу контролю полягає в зіставленні реально досягнутих результатів зі встановленими стандартами. На даному етапі необхідно визначити на скільки досягнуті результати відповідають очікуванням, на скільки допустимі або відносно безпечні виявлені відхилення від стандартів. Діяльність, що здійснюється на цьому етапі контролю, є найбільш значущою.

По-перше, необхідно визначити масштаб допустимих відхилень. Тут дуже важливо адекватно оцінити контрольні рамки, оскільки, у разі завищених показників, масштаб відхилень може виявитися дуже значним на перший погляд або ж, в зворотній ситуації, не приверне до себе належної уваги, що може привести до несприятливих наслідків в майбутньому, оскільки швидше перешкоджатиме, чим допомагатиме досягненню цілей організації. У подібних ситуаціях досягається високий ступінь контролю, але сам процес контролю стає неефективним.

Після обмеження рамок відхилень необхідно виміряти результати. Цей процес є найважчим і дорожчим елементом контролю, що дозволяє встановити, на скільки вдалося дотриматися встановлених стандартів. Для того, щоб бути ефективною, система вимірювання повинна відповідати тому виду діяльності, який піддається контролю. Спочатку слід вибрати одиницю вимірювання. Вона має бути такою, щоб її можна було легко перетворити в ті одиниці, в яких виражений стандарт. Якщо стандарт – прибуток, то вимірювання слід вести в грошових одиницях або у відсотках залежно від форми виразу стандарту. Якщо керівник контролює участь у голосуванні або звільнення з роботи, то вимірювання повинно вестися у відсотках. Це дозволить прослідкувати динаміку процесу. Таким чином, стандарт в специфічній формі зумовлює ті величини, які згодом мають бути виміряні.

Потім настає етап оцінки отриманої інформації про досягнуті результати, виявлені недоліки, а також вироблення і вживання необхідних заходів з усунення, виправлення, доопрацювання процесів на підприємстві відповідно до поставлених контрольних завдань. Необхідно встановити, який метод реагування на проблему буде найбільш доцільним, а саме:

- невтручання в роботу, якщо фактичні результати збігаються зі встановленими стандартами або наявні відхилення невеликі (не перевищують масштаб допустимих відхилень);

- усунення відхилень, якщо фактичні результати мають значні відхилення (що перевищують масштаб допустимих відхилень);

- зміна стандартів, якщо в процесі реалізації плану стає зрозумілим, що він складений дуже оптимістично (песимістично), і вимоги стандартів виконати практично неможливо (надзвичайно легко).

Після зіставлення досягнутих результатів із встановленими стандартами необхідно обрати один із наступних варіантів: нічого не робити; усунути відхилення; переглянути стандарт.

Зіставлення результатів поточної діяльності підприємства з встановленими стандартами дає можливість визначити, якою мірою вони відповідають запланованим і чи допустимі виявлені відхилення.

Якщо контроль показує, що при виявленому відхиленні мету можна досягти, то краще не робити жодних додаткових заходів, але при цьому продовжувати уважно стежити за ситуацією. Профілактичність контролю є основною його характерною особливістю або найважливішою властивістю, тому суть його коригуючої дії на керований процес (об'єкт) зводиться до виявлення реальних причин відхилення, що виникло при стандартному функціонуванні та оперативній розробці ефективного управлінського рішення.

Не рекомендується встановлювати несправедливо високі й нереальні позиції можливостей здійснення стандартів діяльності. Одночасно вони не мають бути легкими для виконання, оскільки при цьому може знижуватися їх мотиваційна дія. Важливо створити систему ефективної мотивації персоналу для досягнення стандартів, оскільки згідно з "теорією очікувань" є чітка взаємозалежність між результативністю і характером винагороди. Контроль повинен орієнтуватися, як правило, на стратегічні сфери діяльності. У менш важливих напрямках абсолютний контроль нераціональний і проводити його часто не обов'язково.

Встановлені підконтрольні стандарти повинні оцінювати те, що дійсно важливе для успіху підприємства. Наприклад, традиційна оцінка роботи підприємства за обсягом продукції, що випускається, може призвести до величезних втрат, оскільки фактична ефективність визначається розміром прибутку. Така ситуація інколи складається на підприємствах, коли при значних темпах зростання випуску продукції рентабельність різко зменшується. Ефективну СК складають положення, при яких відповідальність за досягнення того або іншого стандарту покладається на співробітника лише за умови, що він може реально впливати на його належне виконання.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Контроль діяльності істотно впливає на поведінку людей. Оскільки його найважливішим принципом є попередження відхилень (порушень встановленого порядку), тому менеджери використовують спеціально існуючі для виконавців контрольні операції, методи. За цих умов співробітники прагнуть уникати помилок, чітко дотримуватись технології своєї роботи, не здійснювати сумнівних операцій, точніше спрямовувати свої зусилля на досягнення цілей підприємства і концептуальних основ його діяльності.

Контроль повинен здійснюватися своєчасно, виходячи з характеру діяльності, швидкості змін, що відбуваються в ній або пов'язаних з нею, а також витрат на визначення показників результативності. Своєчасність полягає у встановленні оптимальних тимчасових інтервалів між вимірюваннями в такому діапазоні, щоб можливі небажані відхилення не призвели до кризових ситуацій. Не менш важливою властивістю контролю є гнучкість, тобто його оперативне коригування, адекватне змінам, що відбуваються в зовнішньому та внутрішньому середовищі підприємства. Водночас контроль має бути максимально простим, економічним, задовольняти інтереси всіх сторін, що взаємодіють у СК, таким, що відповідає їх потребам і можливостям.

Концепція контролю повинна базуватися на понятті “бізнес оптимальних можливостей”, на здатності людини управляти справою обмежених розмірів. Первинним при цьому є пошук оптимального масштабу бізнесу, який дозволяє управляти ним ефективно. При цьому керівникові делегується влада над повним життєвим циклом бізнесу від виробництва до продажу і цим посилюється здатність керівників вищого рівня управляти підприємством в цілому. У японських компаніях (“Мацусита” та ін.) контроль за діяльністю підрозділів (філій) здійснюється шляхом затвердження річних планів і бюджетів, аналізу щомісячних бухгалтерських звітів, а в самих філіях – затвердження бюджетів їх структурних одиниць та щомісячних бухгалтерських звітів. Оцінка роботи філій здійснюється на основі співвідношення прибутку й обсягу продаж. Є чотири види оцінки: “А”, “В”, “С”, “D”. Якщо робота філії два роки підряд оцінюється на нижчому рівні ефективності, то керівника змінюють на іншого.

Як підтверджує світова практика, ефективним способом контролю є загальна політика діяльності компаній, положення якої є обов’язковими для виконання кожним працівником від вищого керівництва до рядових виконавців виробничих і управлінських функцій. Ця політика включає сфери ділової поведінки, етики й соціальної відповідальності, що відповідають високим стандартам. До них відносяться цінності (принципи), традиції фірми і переконання, які складають невід’ємну частину системи управління, що характеризується прогресивним стилем керівництва, розумним підходом до ризику, культивованою сукупністю цінностей і їх узгодженістю між собою.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Бутынец Ф.Ф.* Основы ревизии в сельскохозяйственных предприятиях / Ф.Ф. Бутынец. – М.: Статистика, 1979. – 143 с.

КУЗЬМІН Дмитро Леонідович – кандидат економічних наук, доцент Житомирського державного технологічного університету.

Стаття надійшла до редакції 03.01.2012 р.